

МАРЧУКОВ А. В.
УКРАИНА В РУССКОМ СОЗНАНИИ. НИКОЛАЙ ГОГОЛЬ И ЕГО
ВРЕМЯ / АНДРЕЙ МАРЧУКОВ. МОСКВА: REGNUM, 2011
[Серия: SELECTA]. 294 с.

За останні роки, особливо з нагоди 200-літнього ювілею (2009 р.), з'явилося чимало досліджень, присвячених Миколі Гоголю¹. З-поміж них доречно виокремити монографію українського історика Ірини Колесник². Застосувавши концепт “інтелектуальних мереж”, низку інших наукових методів аналізу, дослідниця представила великого письменника й мислителя як носія численних лояльностей, у яких поєднувалися український, російський та імперський компоненти. Значний резонанс у науковому світі викликала книга про М. Гоголя американської дослідниці Едити Бояновської³. Авторка відмовилася від “русифікованого образу Гоголя” і шляхом залучення новітніх підходів до розуміння націоналізму як дискурсу освічених еліт, що артикулює ідею нації та національної ідентичності, прийшла до висновку, що М. Гоголь є центральною фігурою як для російського, так і українського націоналізмів, а його твори відіграли значну роль у формуванні кожного з них⁴.

Уже по завершенню ювілейних святкувань побачила світ праця про М. Гоголя відомого в Росії й Україні історика, старшого наукового співробітника Інституту російської історії РАН, дослідника російсько-українських відносин Андрія Марчукова⁵.

¹ Аналіз ювілейного гоголезнавства див.: Булкина І. Нежинский круг и “фантастическая реальность”: Обзор юбилейной украинской “гоголианы” / Инна Булкина // Новое литературное обозрение. 2010. № 101. С. 397–404; Гребенік Ю. Зачароване місце / Юрій Гребенік // Критика. 2012. Ч. 4. С. 16–19.

² Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / Ірина Колесник. Київ, 2009.

³ Див., наприклад: Кравченко В. Дволикий Гоголь-Яновський / Володимир Кравченко // Схід / Захід. 2008. Вип. 9–10. С. 372–382; Коропецький Р. Микола Гоголь: між хохляцтвом і козачезнq / Роман Коропецький // Критика. 2012. Ч. 4. С. 19–21.

⁴ Wojanowska E. M. Nikolai Gogol. Between Ukrainian and Russian Nationalism / Edyta M. Wojanowska. Cambridge, 2007; див. також укр. переклад: Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Едита Бояновська. Київ, 2013.

⁵ Див. зокрема: Марчуков А. Украинское национальное движение. СССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты / Андрей Марчуков. Москва, 2006.

У передмові, звертаючись водночас до російського та українського читача, А. Марчуков наголошує, що “ця книга – про нас із вами. Про наше культурне й історичне “я”. Про нашу національну свідомість”. Він переконаний, що “українська тема” займає особливе місце в російській національній свідомості, а “образ України”, його основні нюанси-напрями сформувалися в першій половині XIX ст., коли започаткувалося багато культурних і політичних процесів сучасності (с. 7–8). На думку автора, з того часу і до сьогодні “погляд росіян на Україну (і Білорусію) як на *свою* (тут і далі курсив А. Марчукова – Т. П.) землю, а на її мешканців як на *своїх* залишався незмінним” (с. 11).

У першому розділі “Образ землі: об’єкт, особливості, територія” історик стверджує, що “Україна потрібна для Росії не просто як для *держави*, але як для особливого *культурно-історичного типу*. Вона важлива для російської самосвідомості, для осмислення росіянами самих себе і свого історичного шляху. Вона – одна з несучих конструкцій у тому образі Росії і в тій картині світу (історичній і просторовій), які створені цією свідомістю” (с. 13–14). Автор визнає, що сучасна Україна загалом не є “російською етнічною територією”, її формують різні історико-культурні регіони. В західних районах сучасної України, на Лівобережжі та Правобережжі росіяни з’явилися у результаті міграції. А те, що Слобідська Україна, Приазов’я, Причорномор’я, Донецько-Криворізький басейн були “зоною *спільної колонізації* малоросів і великоросів”, то росіян з певними обмовками можна вважати “*корінним населенням*” цих регіонів (с. 15).

У тому, як формувався й мінявся в російській свідомості образ цих земель та їхнього населення, особливе значення має російська література, відзначає автор. Він також переконаний, що російська література (як і російська мова, культура і державність) була “*общерусским делом*”, а внесок у її розвиток українських письменників і поетів був надзвичайно вагомим (с. 21). Вибір постаті М. Гоголя автор обґрунтовує декількома чинниками: масштабом його особистості як мислителя і письменника, одного з найвидатніших у російській літературі; він багато писав про “Малоросію”, а його бачення і розуміння цієї землі мало безсумнівний вплив на російську публіку; і нарешті тому, що Гоголь був малоросом (с. 19). Далі московський історик розлого розмірковує над питанням: який об’єкт описував Гоголь – “Україну” чи “Малоросію”? Зауважимо, що на адміністративно-політичній мапі перших десятиліть XIX ст. ці назви позначали цілком окремі території: “Україною” називали колишню Слобожанщину з центром у Харкові, а “Малоросією” – колишню Гетьманщину з осередками в Полтаві та Чернігові. На одній із карт, поданих А. Марчуковим у додатках, саме так показано, попри дещо плутані пояснення автора (с. 25).

Екскурси дослідника в історію України, зокрема Русі, супроводжують праці Петра Толочка, Миколи Котляра, Володимира Пашуто, Бориса Флорі, Анни Хорошкевич, бо в них він знаходить підтвердження своєї концепції: Русь і в період своєї державної єдності, і в період роздробленості залишалася єдиним політичним, мовним та етнічним простором (с. 28–29). Розмірковування автора

над подальшою історією України також не є оригінальним: тут помітне використання, до прикладу, сюжетів першого тому наукового дослідження українських істориків “Україна і Росія в історичній перспективі” (Київ, 2004), а також колективної монографії “Западные окраины Российской империи” (Москва, 2007). А його власні висновки швидше публіцистичні, ніж наукові: пояснюючи, зокрема, участь Росії у поділах Речі Посполитої, автор переконаний, що це був “вимушений крок”, а Росія приєднала лише ті землі, які колись були Руссю, та з другої половини XVII ст. стрімко втрачали свій руський православний образ (с. 36–37).

У другому розділі “Русь давня і козака Малоросія: два обличчя одного образу” автор відстежує сприйняття різних регіонів України освіченими росіянами. Він наголошує на історичній російськості (“русскости”) територіального ядра нинішньої України, під яким розуміє колишню Гетьманщину (Малоросію) (с. 39). Саме на зламі XVIII–XIX ст. формується погляд на Малоросію як на історичну колыску, з якої вийшла Росія, та водночас як на духовне серце російськості, переконує А. Марчуков (с. 40–43). Особливого значення він надає Києву як символу політичного, духовного і церковного центру російської землі (с. 44, 48, 52). Тоді ж, наприкінці XVIII ст., на думку московського історика, формується й другий ментальний пласт сприйняття цієї землі, коли в центрі – сучасність (с. 54). Пояснюючи інтерес до України тогочасної освіченої публіки, автор звертає увагу на значні зміни, що відбулися з російським суспільством під впливом реформ Петра I. Він критично їх оцінює, наголошуючи на тому, що “культурний розрив з традицією зробив неминучим пошук російською європеїзованою свідомістю свого “я”, свого історіософського коріння. Почалося осмислення історії та простору Росії з нових ідейних позицій” (с. 56–57). Ще однією причиною інтересу до України, на думку автора, була вагома роль малоросів в усіх сферах суспільного життя Росії впродовж XVIII ст. Він справедливо відзначає, що вихідці з Малоросії займали високі посади не лише в церковному середовищі, але й у державному апараті, армії та флоті; вагомим був їхній внесок у сферу освіти, науки, мистецтва (с. 60–63).

Третій розділ книги присвячено подорожам у колишню Гетьманщину мандрівників з Росії (“Подорожі: зореве осягнення простору”). Тут помітні використання сюжетів із першого тому згадуваної колективної монографії українських істориків “Україна і Росія в історичній перспективі” (Київ, 2004), зокрема, розділу, написаного Олексієм Толочком⁶. Як і український дослідник, А. Марчуков відзначає залежність “відкривачів” Малоросії від європейських взірців. Наводячи розлогі уривки з нотаток мандрівників, автор підкреслює, що всі вони помічали етнографічну та мовну відмінність малоросів від великоросів. Водночас з-поміж них (нотатки Отто фон Гуна, Івана Долгорукого) обирає такі,

⁶ Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / Олексій Толочко // Україна і Росія в історичній перспективі. Київ, 2004. Т. I: Українські проекти в Російській імперії. С. 279–310.

що свідчать про надмірне пияцтво малоросів як одну з головних їхніх відмінностей від великоросів (с. 70–71). Російський історик побачив у нотатках мандрівників ще кілька ознак: це був погляд людей, які стояли на вищій сходинці соціальної драбини; завдяки вестернізації російське освічене суспільство не знало і не розуміло Росії; відчутним був вплив інтелектуальної моди зламу століть, що потребувала пошуку й опису всього екзотичного; в козацьких літописах та “Історії Русів” збереглася пам’ять про козацьке минуле (с. 71–73).

У четвертому розділі (“Малоросія в російській літературі й суспільній думці до Гоголя”) йдеться про перші десятиліття XIX ст., коли російське суспільство переживало неймовірне захоплення Малоросією (с. 87). У цій “україноманії” автор виокремлює три течії – малоруську, великоруську і польську, приділивши особливу увагу останній. Вся діяльність польського руху, на думку А. Марчукова, була підпорядкована відновленню Речі Посполитої та ідеї реваншу, тому польська течія відразу набрала “українофільського забарвлення й антиросійської спрямованості”. Ба більше, український рух, за твердженнями російського історика, своїм світоглядом і своїм виникненням найбільшою мірою зобов’язаний польській інтелектуально-ідеологічній течії (с. 93, 95–96). На думку автора, навіть М. Гоголь був обурений польським “культурним наступом” на Київ. Він цитує фрагмент відомого листа М. Гоголя до М. Максимовича, написаного наприкінці грудня 1833 р. (“Туда, туда! В Киев! В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда?”), вважаючи, що під “ними” Гоголь мав на увазі саме поляків (с. 92). Як і у багатьох інших своїх твердженнях та оцінках, А. Марчуков не бажає знати інших інтерпретацій. А між тим Е. Бояновська переконує, що в цьому листі йдеться і про росіян, і про поляків⁷. На нашу думку, має рацію український історик В. Кравченко, коли стверджує, що “ми” – це не лише українці, а й слов’яни, православні й навіть “русские”, тоді як “вони” – це не лише росіяни, поляки, а й німці, католики, іноземці. Адже в цьому ж листі Гоголь пише так: “Говорят, уже очень много назначено туда каких-то немцев, это тоже не так приятно. Хотя бы для святого Владимира побольше славян”⁸.

Розглядаючи “малоруську течію”, автор рецензованої праці наголошує на тому, що свою діяльність літератори, вихідці з Малоросії – Євген Гребінка, Орест Сомов, Олексій Перовський, Василь Наріжний – розглядали як частину загальноросійського літературного процесу та активно брали участь у російському культурному житті. Саме малороси створили образ України як “перлини в російській короні”, переконаний А. Марчуков (с. 97–98, 107). Особливе значення на формування образу України в російській суспільній думці мало, на думку історика, її козацьке минуле (с. 108). Він докладно описує вплив політичного трактату “Історія Русів”⁹ на освічених росіян перших десятиліть

⁷ Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. С. 147.

⁸ Цит. за: Кравченко В. Дволикий Гоголь-Яновський. С. 380.

⁹ Оцінки цієї пам’ятки української політичної думки російський історик запозичує з праць С. Щеголева (Украинское движение. Киев, 1912) та М. Ульянова (Происхождение украинского

XIX ст., декабристів, зокрема Кіндрата Рилєєва. Також автор не приховує свого обурення геройським образом Івана Мазепи як борцем із тиранією у суспільній свідомості європейської й російської громадськості. Лише Олександр Пушкін у поемі “Полтава”, вважає А. Марчуков, зумів подолати “європейські кліше” Вольтера й “двоїстість” К. Рилєєва (с. 122, 124–125, 126–129). Попри те, що й частина українських інтелектуалів (Михайло Максимович, Микола Костомаров) негативно поставилася до ідеалізації Мазепи, наголошує автор, “мазепинський міф” з часом перетворився на одне з головних положень ідеології українства, а тенденція – дивитися на Україну через призму соціально-ідеологічних теорій боротьби “свободи” з “тиранією”, стала незмінною складовою російського лівого і ліберального “визвольного руху” XIX – початку XX ст. Тоді ж були закладені основи для ще одного нюансу сприйняття російським суспільством України – як жертви російської агресії й “великодержавного шовінізму” (с. 131, 133).

У п'ятому розділі (“Гоголь: триєдність образу”) йдеться про сприйняття України М. Гоголем у художніх творах, написаних до середини 1830-х років, насамперед у “Вечорах на хуторі поблизу Диканьки” та циклі “Миргород”¹⁰. Автор переконаний, що “перед глобальними таємницями і питаннями, які Гоголь поставить перед собою, коли предметом його уваги як мислителя і художника стане людина та її душа, Малоросія відійде на задній план, хоча любов до неї він пронесе через все життя” (с. 144). А. Марчуков стверджує, що гоголівський образ України складався із декількох складників: фольклорно-етнографічного образу “народу”, історії краю, географічного ареалу, який формується ментальними кордонами й природними умовами регіону. Особливу увагу автор приділяє природним умовам, справедливо вважаючи, що роль природи у створенні Гоголем образу України важко переоцінити. Він цитує розлогі уривки з художніх творів письменника, в яких талановито і з любов'ю описано українську ніч, український степ, доречно відзначаючи, що нічого подібного про природу Росії М. Гоголь не створив (с. 145–146, 156). У своїх відступах на тему українського степу автор наголошує, що “гоголівський степ – простір не тільки природно-географічний”, що на Заході він сприймався як антипод європейського “цивілізованого” і “культурного” світу. На думку дослідника, М. Гоголь це знав, бо в “Тарасі Бульбі” писав: “Московію і Україну вони (Захід – Т. П.) вважали вже [...] в Азії”. Перекидаючи місток у сьогодення, автор переконаний, що Україна є не тільки частиною “русского мира”, але й сприймається такою

сепаратизма. Москва, 1996), тенденційність підходів яких у середовищі фахівців є визнаною. “Історія русів” як одному з найважливіших текстів модерної української історії присвячено багатопланове дослідження гарвардського історика Сергія Плохія (Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ, 2013).

¹⁰ Е. Бояновська пропонує “своє” оригінальне прочитання “Вечорів” та Миргородського циклу, а також нехудожніх творів про українську та світову історію, написаних у першій половині 1830-х років. Див.: Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. С. 59–252.

західною свідомістю. Українські ріки, насамперед Дніпро, постають у творах письменника як образ Малоросії та місце подій давньої й козацької історії. Завдяки М. Гоголю саме таке бачення Дніпра утверджується в російській свідомості наголошує А. Марчуков (с. 159–161, 163). Розмірковуючи про “просторові окреслення” України у сприйнятті М. Гоголя, автор переконує, що “свій” світ письменник бачив лише у межах кордонів Малоросії-Гетьманщини, ніколи не згадував про Слобідську Україну, бо, на думку московського історика, Слобожанщина від початку була “Росією”. Новоросія і Запорожжя представлені у М. Гоголя лише самою Січчю і островом Хортиця, – а це царство неосвоєного простору – степу; водночас Запорожжя – “свій”, але інший світ. Правобережна Україна сприймалася Гоголем як “чужий світ”, а Галичина і галицькі русини – як щось близьке, але одночасно не вповні “своє”, – підсумовує свій аналіз А. Марчуков (с. 170, 172, 175–176).

У шостому розділі (“Сприйняття публіки”) московський історик наводить відомі вислови О. Пушкіна, В. Белінського, інших діячів про перші художні твори М. Гоголя – не тільки позитивні, але й критичні. А. Марчуков переконаний, що наслідком гоголівських творів і їхнього обговорення стало те, що письменник силою свого таланту сприяв закріпленню в російській свідомості образу Малоросії й малоросів як “своїх”, а у малоросів – ставленню до Росії й росіян як до “своїх”. Попри це, автор книги відзначає, що декотрі з росіян бачили різницю між малоросами і великоросами: він цитує нотатки І. Долгорукого після його мандрівки Україною, подає оцінки історика та публіциста Миколи Полевого, який розумів “російськість як великоруськість” (с. 190–192). Зауважимо, що М. Полевой перший у російській громадській і науковій думці почав мислити у термінах модерної етнокультурної ідентичності. Формуючи образ російської національної історії з опорою на етнічні великоруські землі та історичні символи, він уважав, що українці мають свою власну історію, основу самобутності якої становить козацтво. Особливу увагу А. Марчуков приділив відгуку Олександра Герцена на гоголівські повісті, наголосивши на думці останнього про “інакшість” Малоросії стосовно до Великоросії (с. 194). На думку російського історика, надмірно критичний погляд О. Герцена на Великоросію – це погляд “соціальний”, європеїзований, викликаний тим, що російська культура і література зокрема – глибоко християнські за своєю ідеєю і світорозумінням, що цю культуру характеризує напружений пошук істини, спрямованість до ідеалу. Тому-то, продовжує А. Марчуков, російська література звертала увагу насамперед на те, що не відповідає високим християнським ідеалам. Замилування Україною з боку частини освіченого російського суспільства автор монографії пояснює також і тим, що це був погляд “дорослого” народу на край “етнографічної екзотики”, населення якого “дорослим” не вважали (с. 195–196). Автор з осудом пише про українських діячів, які в середині XIX – другій половині XIX ст. стали всіляко вип’ячувати етнічність, саме в ній бачачи не тільки вихідний матеріал для національного будівництва, але й шукаючи відмінність українців від росіян

загалом. Московський історик переконаний, що “абсолютизація етнічності” заганяла український світ у провінційні рамки, а спроба вийти з них, надавши цій етнічності характер “високої” культури, приводила до сумнівних результатів, у тому числі і в радянські часи (с. 197, 202–204). Далі аналіз рецепції гоголівського образу України замінюється роздумами про злободенні політичні теми, зокрема й про Крим і Севастополь. Так, А. Марчуков стверджує, що “російська свідомість” ніколи не відмовиться від Криму, бо це означало б визнати свою слабкість, поразку “общерусской” ідеї (с. 192). Врешті-решт, автор далеко відходить від творчості М. Гоголя і його сучасників, залучаючи як аргументи вірші Володимира Маяковського, твори Михайла Булгакова, Івана Буніна та навіть пісні Михайла Фрадкіна і Михайла Богословського (с. 199–201 та ін.).

На початку сьомого розділу (“Тарас Бульба”: об’єднання образу”) дослідник цілком слушно відзначає, що з 1830–1840-х років у російській суспільній свідомості відбувається політизація попереднього романтичного захоплення “народом”, його етнографією й культурою, та утверджується поняття про “народ” як основу історії та її головну рушійну силу. Можна погодитися з автором також у тому, що саме Україна стане “полігоном, на якому взаємодіятимуть декілька національних проектів (загальноросійсько-малоруський, український, польський) із своїми образами цього краю: його народу, історії та навіть геополітичних обрисів і цивілізаційної приналежності” (с. 206). На думку А. Марчукова, М. Гоголь побачив початок цих процесів, уловив їхню сутність і дав на них свою відповідь. У цьому контексті він розглядає зміст другої редакції історичної повісті письменника “Тарас Бульба” (1842), вважаючи, що її перша редакція (збірка “Миргород”, 1835) написана під впливом козацьких літописів та “Історії Русів” (с. 209–210). З погляду автора, друга редакція повісті – по суті майже новий твір, адже “відповідно викликам часу і внутрішньому розвитку Гоголя як людини і художника”, помінявся дух повісті. “Її *російський* характер, якого не було раніше, – переконаний А. Марчуков, – недвозначно свідчив, що цю епоху Гоголь став бачити не окремо “козацько-малоросійською”, але складовою частиною саме всієї *російської* історії, а Запорозьку Січ (форпост і втілення духу цієї землі) – як частину Святої Православної Русі, як важливу ланку в її віковій нелегкій боротьбі проти “католицьких недовірків” Заходу і басурманських орд Сходу” (с. 211–212). У повісті подано “*російський*” образ малоросійської історії та народу, упевнений автор рецензованої книги. Ба більше, “Тарас Бульба” – книга про Росію, і за змістом вона належить до “русского мира” (с. 220, 222, 226)¹¹. Але А. Марчуков розчарований, бо більшість сучасників, за винятком поляків, цих нюансів майже не зауважила. Він наводить один, не зовсім переконливий, приклад оцінки повісті відомим польським письменником “української школи” Міхалом

¹¹ Доцільно познайомитися з відповідним розділом монографії Е. Бояновської, щоб відчутти різницю в методології та аргументах російського й американського дослідників: *Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом*. С. 377–463.

Грабовським, а розмірковування стосовно заборони повісті в російській армії пропольськи налаштованим цензором Л. Л. Штюрмером заледве чи можна вважати обґрунтованим аргументом (с. 221, 223).

У висновках А. Марчуков вкотре наголошує, що в російській свідомості й сьогодні продовжують зберігатися декілька “пластів” образу України (особливо її серцевини з Києвом): погляд на цю територію як “на історичну колыску Русі-Росії, як на землю предків, те місце, де починалася російська історія”, “погляд на неї як на духовне серце Російської землі, історичний центр православ’я”, а також “той образ духовного і національного єднання двох частин Русі, що задумувався і створювався протягом століть у кожній з них і був геніально закріплений Гоголем у “Тарасі Бульбі”” (с. 234–235). Автор також стурбований тим, що в сучасній Україні твориться образ Росії як чужого і ворожого світу, хоча в Росії – навпаки, підкреслюється “дружній і добросусідський характер взаємин двох країн”*. Не подобається А. Марчукову лише те, що серед російських ліберально-західницьких кіл існує тенденція відмовитися від київської й західноруської частини своєї історії й ідентичності, тим самим відірвавши Росію від свого духовного та історичного коріння. “Російський світ буде жити”, а росіяни та українці у своїх відносинах зберігатимуть головне – “ставлення один до одного як до *своїх*”, – переконаний автор (с. 236–237).

Видання також містить додатки (майже 50 сторінок) – карти українських земель у складі Російської імперії та альбом ілюстрацій. Якщо перелік карт історик не коментує, то набір ілюстрацій він вважає своєрідним доповненням до тексту. Тут є портрети людей, які, на думку автора, брали участь у напрацюванні та осмисленні російським суспільством образу України, а також репродукції картин, малюнків, фотографій, що характеризують її колективний образ у російській свідомості.

Свою книгу А. Марчуков називає монографією й адресує її насамперед історикам і філологам. На нашу думку, праця російського історика – приклад політичної публіцистики, а не наукового дослідження, зіпертого на сучасну науково-теоретичну базу. Адже авторська концепція – це химерне поєднання ідей про “общерусскость”, “штучність” української нації, коріння яких сягає ХІХ ст., та мрій-роздумів про “русский мир”. Інтерпретація залучених джерел і спеціальної літератури також не свідчить про науковий підхід та академічну неупередженість московського історика. Залишається лише сподіватися, що подібні праці, присвячені вивченню феномену імперії й націоналізму, не визначатимуть образ сучасної російської історіографії.

Тамара ПОЛЕЩУК

* Помилковість цієї тези А. Марчукова демонструють останні опитування російської громадської думки. За даними Левада-Центр, 80 % населення Росії підтримують політику нинішнього президента Володимира Путіна щодо анексії Криму, а у випадку війни між Росією та Україною 74 % росіян готові підтримати керівництво країни. Див: Режим доступу: // www.levada.ru/26-03-2014/martovskie-reitingi-odobreniya-i-doveriya. [4. 04. 2014]; www.levada.ru/31-03-2014/rossiya-ukraina-krym. [4. 04. 2014].